

УДК 821.161.2.09»18/19»:028.4.02

ТЕКСТИ І ЛЮДИ: РЕАЛЬНІ ТА УЯВНІ ЧИТАЦЬКІ АУДИТОРІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Марія ЗУБРИЦЬКА

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії літератури та порівняльного літературознавства,
бул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна,
e-mail: mariya.zubrycka@lnu.edu.ua*

Проаналізовано колективну рецепцію художніх текстів української літератури в ХІХ столітті та на початку ХХ століття у контексті складних умов колоніальної залежності, які впливали на суспільне, культурне та духовне життя українців. Реконструкція рецепційної картини «українська література – читацькі спільноти» ґрунтується на комунікативній природі художнього тексту та виявленні параметрів його контекстуальної рецепції. Рецепційний аналіз текстуально-контекстуального прочитання української літератури ХІХ – початку ХХ століття дав змогу виокремити реальні, уявні та універсальні читацькі аудиторії, а також зробити висновок про «читача з народу» як магістральну цільову читацьку аудиторію тогочасного українського письменства. Це особлива група реципієнтів, котрі сприймають текст і зазнають його трансформаційного впливу, однак у них відсутні риси респондента, вони не спроможні на читацький відгук. У статті описано процес народження інтерпретаційної спільноти, особливу групу реципієнтів чи суб'єкт-адресатів, яким уже притаманні риси реципієнта і респондента. Це не чисельна спільнота поінформованих читачів зосередила свою діяльність навколо перших україномовних видань і виконала роль посередника між українськими авторами та їхніми читачами. Особливу увагу у статті відведено дослідженню уявних читацьких спільнот як «спільнот мрії».

Ключові слова: «невизнана спільнота», нереалізований читач, колективна рецепція, топос колективної згоди, реальні читацькі спільноти, уявні читацькі спільноти, «спільноти мрії».

Рецепція художніх текстів передбачає, що потенційні та реальні читацькі спільноти є органічною складовою авторської уяви, яка розраховує на відповідні типи читачів і бере до уваги їх можливі читацькі реакції та відгуки. Текстуально-контекстуальне дослідження колективного сприйняття текстів українського письменства у ХІХ столітті дає змогу обґрунтувати теоретичну модель реальних і потенційних читацьких спільнот і проаналізувати параметри їхньої колективної рецепції. Однак методологічна складність рецепційного аналізу української літератури ХІХ століття, особливої першої половини століття полягає у феномені їхньої нереалізованості, оскільки її читацькі аудиторії були фрагментарними й ізольованими, а офіційний владний і культурний дискурс приписував їм статус «невизнаних спільнот», що у найкращому випадку означало

маргінальність, а в найгіршому – анонімність, невизнання та замовчуваність. У першій половині XIX століття практика читання творів уголос була не лише своєрідною модою, а й прагматичною потребою: відсоток освічених людей серед селян був невисоким [див.: 26]. Саме тому домінувала культура запам'ятовування текстів. Читання віршів напам'ять було однією із форм комунікування під час дозвілля в сім'ї, родинних вечорів і вечірок у колі знайомих, на вечорницях, на ярмарках [див.: 17]. Неповнота комунікативної реалізованості української літератури перебуває в тісній кореляції з нездійсненим проектом розвитку її множинних читацьких спільнот через відсутність інституційних механізмів її поширення, популяризації, і відповідно, через очевидну відсутність безпосереднього та опосередкованого діалогу українського письменства зі своїми читачами.

Життєвий досвід реальних читацьких аудиторій у цілісну рецепційну картину національної літератури зводить топос колективної згоди через єдність мови, літератури та культури, як органічні виміри життєвого світу (*Lebenswelt*), духу часу (*Zeitgeist*) і ціннісних орієнтирів. Тексти українських авторів XIX – початку XX століття є зразком цієї єдності: вони структурно збалансовують і гармоніюють колективну рецепцію, ціннісні настанови та символічні значення, тому його доцільно оцінювати крізь призму двох важливих категорій життєвого світу української спільноти – події та впливу. У XIX столітті художня література стала джерелом і засобом трансляції національних цінностей та фіксації на письмі культурних, духовних і соціальних координат тодішнього українського суспільства. Тексти українських авторів позаминулого століття можна розглядати як мініатюрні наративи національної свідомості, їх аксіологічних орієнтирів та їхнього світобачення. Українська література водночас стала соціокультурним камертоном і політичним горизонтом у тривалому процесі формування національно свідомих читацьких аудиторій як осередків множинного впливу на всю українську спільноту. Позаминуле століття стало переконливою ілюстрацією тісної кореляції між розвитком художньої літератури і розширенням читацьких практик, еволюцією читацьких смаків і вподобань та зростанням суспільного зацікавлення до певних текстів і окремих авторів [див.: 9]. Упродовж усього XIX століття відбувалася повільна, але наполеглива переорієнтація з читання світової та російської літератури до читання національної літератури. «Дух часу», що позначився на особливій увазі до розвитку національних літератур у всій Європі, став одним із каталізаторів формування суспільної запотребованості в читанні україномовних текстів. Еволюція читацьких практик в Україні корелює з еволюцією національної свідомості українців. Для прикладу, «рідним» аналогом Оссолінеуму львівські українці кінця XIX – першої половини XX століть бачили, свою бібліотеку Наукового Товариства ім. Шевченка [див.: 5].

Із погляду рецепційної естетики, можна стверджувати, що більшість художніх творів української літератури першої половини XIX століття містять у своїх текстуальних стратегіях *sensus communis*, який озвучує голос народу. Всі тексти українських письменників, які перші букварі, читанки та хрестоматії XIX століття відносили до літературного канону, комунікативно проповідували єдину систему культурних і духовних цінностей: патріотизм, релігійність, стійкі моральні принципи, єдність із

природою, антиурбанізм тощо. Українські читачі, смаки і вподобання яких ці тексти брали до уваги і на яких вони були розраховані, власне і виховувалися на цій дидактичній парадигмі, яку заклали найвідоміші українські письменники та інтелектуали ХІХ століття і визначальною тезою якої була переконаність у здатності живого народного слова в різних художніх формах змінювати народ, його уяву та його уявлення про себе, свою історію, мову, культуру, а тим самим змінювати його розуміння світу.

Про те, що художня література в ХІХ столітті здатна була за допомогою читання, розширення читацьких практик у різних суспільних верствах змінювати культурний і соціальний портрет суспільства написано чимало досліджень [див.: 18]. Аналіз текстів українських письменників ХІХ століття, а також їхніх освітніх, культурно-просвітницьких і видавничих ініціатив, дає підстави зробити висновок, що основною цільовою аудиторією для них стали читачі з народу, як носії рідної мови та колективної пам'яті. Читач із народу був для українського письменства особливим різновидом зразкового читача як компонента текстуальної стратегії. Стратегія орієнтування на зразкового спонукає авторів шукати такі моделі соціального конструювання дійсності в тексті, які передбачають топос згоди з потенційними читацькими спільнотами [див.: 20].

За допомогою художнього слова українське письменство прагнуло досягти максимального трансформаційного впливу на критичну масу читачів, щоб вибудувати підґрунтя для формування нової культурної ідентичності національно свідомої читацької спільноти. Задля успішного комунікативного впливу на цільові групи реципієнтів читацькі стратегії в текстах українських письменників ХІХ століття не могли не орієнтуватися на тодішні матриці рецепційної свідомості та творчо використовувати матриці колективної рецепції у структурі своїх текстів. Французький соціолог культури П. Бурдьє наполягав на особливому зв'язку читання та соціокультурної ситуації, в якій воно відбувається: «Чи можна щось взагалі читати, не задумуючись, чим є читання, і не намагаючись з'ясувати, які конкретні соціальні умови уможливають його» [19, р. 94].

Соціальна перспектива культури читання та формування читацьких практик дає змогу з'ясувати джерела авторської уяви про читацькі спільноти, авторські візії своїх читачів і форм їхньої репрезентації, а також до певної міри зрозуміти текстуальні стратегії щодо вписування діалогу з потенційною читацькою спільнотою, що ґрунтувалися на риторичній перспективі. Сприйняття художнього тексту залежить від культурного багажу та читацького досвіду реципієнта, від знання мови та її тонкощів. Залежно від цих параметрів можна виділити типологічно різні групи реципієнтів, що об'єднані однаковою ставленням до літератури або однаково ціннісними орієнтаціями, незалежно від високої чи низинної культури читання і читацьких практик. Ця схематична типологія дає змогу враховувати специфіку таких спільнот читачів при рецепції української літератури ХІХ – початку ХХ століть. У цьому контексті на окрему увагу заслуговують роздуми І. Нечуя-Левицького про принцип ототожнення письменника зі своїми реальними та потенційними читачами, а також про місію письменників формувати свої читацькі спільноти: реальні та уявні – і це надзвичайно цікавий приклад в історії української літератури ХІХ століття авторського усвідомлення необхідності соціального конструювання дійсності в художніх текстах

«Коли писальник хоч трошки чує себе українським громадянином, часткою українського народу й українського громадянства, він повинен мати за святу повинність одсвічувати в своїй фантазії, в своєму серці ту громаду, що роїться кругом його, радіти її радістю, плакати її слізьми» [8]. Щобільше, автор таких різних текстів, як «Хмари», «Кайдашева сім'я», «Старосвітські батюшки і матушки» тощо, в яких спробував панорамно описати життя своїх сучасників з різних соціальних ракурсів, усвідомлював потребу в значно більшій кількості художніх творів українською мовою про життєвий світ українців: «Український писальник не повинен клопотатись, що йому буде мало роботи на Україні. Українська жизнь – то непочатий рудник, що лежить десь під землею, хоч за його вже брались і такі високі таланти, як Шевченко; то безконечний матеріал, що тільки ще где робітників, цілих шкіл робітників на літературному полі» [8, с. 41].

На думку Б. Андерсона, реальній появі модерних націй завжди передують уява про неї, тому сучасні нації можна розглядати як продукт уяви про якісно новий тип людських спільнот. На особливу увагу заслуговує не лише андерсонівська теорія уявних спільнот, а й визначення нації як «духовної спільноти» (community of spirit) [див.: 10]. Українська література XIX – початку XX століть є водночас зразковою ілюстрацією як столітнього процесу творення національної спільноти саме як духовної спільноти у художньому слові, так і її трансформаційного впливу на тодішню українську дійсність. Цей період дає змогу простежити еволюцію культури читання, формування та реформування читацьких спільнот під впливом текстів українського письменства, а також процес «спільного конструювання» нації через множинні уявні читацькі спільноти і наративи колективної ідентичності та колективної пам'яті. Попри всі виклики та труднощі колоніального контексту національної культури цього періоду, українська література поступово ставала кооперативним проектом авторів і їхніх читачів через здійснення почергової транспозиції у бінарній опозиції «уявне/дійсне». Цей час в історії української літератури і культури, послуговуючись термінологією Ю. Габермаса, можна назвати часом комунікативної згоди та комунікативної раціональності, часом великого переходу від суб'єктивного до інтерсуб'єктивного, від окремих груп до товариств, громад і, насамкінець, інституцій, за посередництвом яких творилася мережа символічних значень і вкорінювалися нові культурні практики [див.: 22]. Транзитність як онтологічний модус становлення національної ідентичності через посередництво української літератури особливо виразно представив Ю. Луцький у своїй книзі «Між Гоголем і Шевченком», де чи не вперше в українському літературознавстві звернув увагу на формування реальних читацьких спільнот в українському культурному просторі під впливом рецепції Шевченкового слова: «Шевченко був перший, хто підніс народ (селянство) до рівня нації, членами якої у XVIII столітті вважалася лише шляхта, духовенство й аристократія. Його твори з однаковим ентузіазмом читали усі три групи, долаючи таким чином прірву, яка розділяла їх [на окремі стани], і витворюючи досі незнану духовну спільноту» [6].

Послуговуючись теорією полів П. Бурдьє, можна стверджувати, що у XIX столітті українська література стала полем реалізації владних відносин, у якому автори літературних творів позиціонували себе як агентів суспільних, культурних і духовних

змін, котрі несуть особисту відповідальність за стан своєї країни і становище свого народу. Із такого погляду, тексти багатьох українських письменників XIX століття можна вважати політичними, оскільки вони творили спільний національний проект «Україна», який повинен був пройти складну трансформацію від текстуальної дійсності, як сфери індивідуальної уяви автора, до колективної рецепції читацьких спільнот, а вже в процесі цього фазового переходу від тексту до читача завдяки топосу колективної згоди набути статусу національного суб'єкта. Іншою стратегічною ціллю комунікативних стратегій українського письменства стало формування колективного почуття об'єднання українців, які перебували в складі різних імперій, через дискурс національної єдності, який українські письменники творили упродовж усього століття і результатом реального втілення якого стали неочікувані для них самих культурні практики та інституційно-культурні форми, що в кінцевому підсумку забезпечили умови для колективного самоусвідомлення українцями своєї належності до культурної нації. Українська література як художня практика впливу на колективні уявлення через читацькі спільноти, є одним із найефективніших способів соціального означення та творення впродовж століття ідеологем, які забезпечували історизацію колективного уявного, і зокрема, образу єдиної нації. Звісно, що такі комунікативні стратегії вимагали значного впливу на якнайширший читацький загал, тому і передбачали існування множинних читацьких аудиторій.

Українські письменники XIX століття не змогли б створити образ уявної спільноти єдиної української нації та сформувати єдиний український світогляд без поетизації славного минулого, оновлення історичних міфів і творення нових міфологем. Дискурс поетизації минулого був спрямований на пробудження емоційної, духовної та громадської апатії через актуалізацію козацької слави, і тим самим закладав основи для формування нової комунікативної культури пам'яті через літературні наративи. Назагал комунікативною ціллю української літератури першої половини XIX століття було оновлення колективних символічних систем у масовій читацькій свідомості за допомогою дискурсивного конструювання образу майбутньої України засобом героїзації минувшини. Цей процес творення національно свідомих читацьких спільнот через слово та образ є однією з основних стратегічних цілей комунікативних стратегій української літератури позаминулого століття.

Текстуально-контекстуальний аналіз художньої літератури дає змогу розглянути функціонування тексту, контекстуалізованого в культурних практиках читання, крізь призму динамічної та поліфонічної моделі читацьких спільнот, на естетичні смаки та вподобання яких опосередковано впливає соціальна стратосфера суспільства, і які під дією впливу прочитаних текстів можуть мати потребу в читацькому відгуку-запиті до автора. У цьому контексті варто наголосити, що українська література XIX – початку XX століть відіграла особливу роль у формуванні єдиного національного наративу спільноти через слово, через символічне поле уявної читацької спільноти та творення символічної публічної сфери – уявної загальносуспільної трибуни. Формування спільноти – це знаходження спільних значень, понять, напрямів, це спільні читацькі зацікавлення та еволюція літературних уподобань. Ілюстрацією цієї еволюції є спроба

українських письменників гомогенізувати рецепційну матрицю читацьких спільнот, щоб консолідувати ці спільноти та формувати комунікативну культуру за допомогою художнього слова, покликаною творити єдиний наратив національної ідентичності, а через нього і єдину систему символічних і суспільно значущих значень. Інакше кажучи, українська література стала художньою практикою формування спільного українського світогляду через вплив на повсякденну свідомість українців та її трансформацію за допомогою переструктурування цінностей, ідеологем тощо. Зважаючи на слабку комунікативну культуру україномовного середовища у XIX столітті, ефективний вплив на колективну свідомість могло чинити лише художнє слово завдяки здатності викликати живий відгук у «читача з народу». Вплив поезії Т. Шевченка на зміну повсякденної свідомості української читацької аудиторії є найкращою ілюстрацією цієї трансформаційної здатності текстів українського письменства впливати на суспільну консолідацію різних читацьких груп. Магістральними лініями життя та творчості Т. Шевченка – зрештою, магістраліями української літератури впродовж XIX століття – були передусім питання ідентичності, мови, історичної та колективної пам'яті, формування соціальних і культурних спільнот, товариств, громад, інституцій, навколо яких мали б зосереджуватись інтелектуальні ресурси і створюватися єдність мовного, культурного й освітнього простору.

XIX століття для всієї Європи стало переломним у зародженні та розвитку культури масового читання завдяки зростанню рівня освіченості населення, що вплинуло на значне розширення читацьких аудиторій, і своєю чергою призвело до кількісного та якісного урізноманітнення друкованих видань, доступних для широкого читацького кола і, поза всіляким сумнівом, вплинуло на загальну культуру читацьких практик усіх суспільних груп. Історія масового читання в Україні XIX століття – це, передусім, історія видруку та популяризації «метеликів», дешевих книг українською мовою для народу. Видавничі наміри з просвітницькою метою артикулювали члени Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема у пункті 8-му «Правил» кирило-мефодіївців наголошено: «Товариство буде турбуватися задалегідь про викорінення рабства і будь-яке приниження нижчих класів і про широке поширення грамотності» [див.: 4, 7]. Ініціатива належала саме українським письменникам, оскільки вони усвідомили, що прямий і найлегший шлях до формування читацької свідомості пролягає через широку народну освіту: «Эти книжечки, – писав Б. Грінченко, – прозваные среди публики “метеликами”, представляли тогда почти единственный доступный для народа материал для чтения» [3]. Просвітницький рух середини XIX століття мав свою цільову аудиторію – неосвічене селянство, намагаючись за допомогою художніх текстів водночас формувати основи як для колективної рецепції національної літератури, так і для її індивідуального сприйняття [див.: 10, 11].

Література як особливий вид художньої комунікації встановлює свій тип спільноти: конвенційні ролі, типові позиції та розташування, які визначає для учасників комунікації той чи інший тип комунікування, поєднує ці ролі в одну систему і таким способом проектує абстрактну спільноту ролей. Особливістю всіх комунікативних ансамблів є те, що в них жанри і стилі високої культури органічно переплітаються з низинними стилями

та жанрами. В українській літературі XIX століття відбувалася поступова еволюція високого пафосу приземлених речей, живого слова, конституювання усного мовлення як фундаменту літературної мови. Цей процес можна назвати нероздільністю, завдяки якій українська література розвивала образ уявних читацьких спільнот, взявши за точку відліку матрицю мовленнєвої культури реальних читацьких спільнот. Навіть у перші десятиліття XX століття українські письменники не зуміли в своїх комунікативних стратегіях подолати успадковану від XIX століття читацьку пріоритетність та ієрархію, і лише за окремими винятками вони досягали ефекту органічного взаємоперетину розрізнених елітарних і масових читацьких аудиторій. Ю. Шевельов із легкою іронією так схарактеризував цю традиційну для української літератури дилему: «Масовізм чи “олімпійство” в літературі, що, спрощено кажучи, означало чи писати для масового читача (не надто грамотного і тепер, а тоді й поготів), чи для інтелігентного; і чи письменників треба рекрутувати з “мас” чи лишити справді гідних виявитися самим силою своїх талантів» [14].

Українська література XIX – початку XX століть є ілюстрацією вибудовування простору української мрії, в якому мала б відродитися з руїн нова Україна, про що засвідчує творчість найвідоміших українських письменників, які в реальному житті і в своїх текстах намагалися творити спільноти мрії та моделі майбутнього розвитку українського суспільства. Для прикладу, Кирило-Мефодієвське братство з його «Книгою буття українського народу», «Руська трійця» з її «Русалкою Дністровою», редакція першого українського журналу «Основа», журнал «Громада» М. Драгоманова, у випусках якої з'явилися не лише політична програма українського руху з вимогою самостійності спілки вільних громад України, а й огляд нових книг українських авторів, і навіть нові тексти українського письменства, зокрема, повість Панаса Мирного «Лихі люди». Таких ініціатив не було багато, однак вони засвідчували про присутність реперних точок діяльності верхнього рівня еліти, яка в слові і через слово намагалася творити єдиний національний наратив, що формував національну ідентичність читацьких спільнот, давав їм змогу віднайти єдину систему координат, позиціонувати себе з єдиною системою суспільних цінностей. У текстуальних стратегіях «І мертвим, і живим, і ненародженим...» Т. Шевченка та «Мойсея» І. Франка закладена поетична модель перспективної комунікації з потенційно можливою спільнотою мрії.

Уява та уявлення про народ, країну, спільноту в дискурсі української літератури XIX – початку XX століть, що адресований як уявним читачам, так і реальним читачам-сучасникам, формували не лише літературне комунікування, але й модерну публічну комунікацію в Україні – уявлювальні спільноти є необхідною символічною формою конструювання реальних національних спільнот. На відміну від зразкового й абстрактного характеру імпліцитного читача, категорію якого теоретично обґрунтував В. Ізер, уявлювальні читацькі спільноти є конкретним історичним і соціокультурним феноменом, який набуває різних форм і особливих рис у різні часи та періоди розвитку національної культури. Саме тому, що уявні читацькі спільноти не є чисто абстрактним і порожнім зразком, подібно до імпліцитного читача, який потенційно повинен бути заповненим в акті читання, чи імпліцитної недетермінованої універсальної спільноти,

а є особливим історичним феноменом, на них покладено надзвичайно важливі функції [див.: 21].

Уявні читацькі спільноти є однією із форм колективної уяви, через яку народ, спільнота, громада осмислюють свою самототожність. Це означає, що історично конкретні та особливі форми абстрактного імпліцитного читача/імпліцитної читацької гомогенної національної спільноти стали надзвичайно важливими формами модерного комунікування та модерної соціалізації в Україні. Українська література XIX, без перебільшення, формувала інституалізовану уяву, що брала участь у конструюванні національної ідентичності. До форматування нової моделі майбутнього за допомогою уявних читацьких спільнот українських письменників спонукала відсутність будь-яких інституційних механізмів формування колективної рецепції їх текстів. У контексті заборон і переслідувань спізнілий читацький відгук чи рецепція стали нормою для багатьох текстів українського письменства XIX століття. Для прикладу, А. Свидницький став жертвою драматичних екзистенційних обставин і складної соціокультурної ситуації українства в умовах колоніальної залежності. Його роман, який, на думку І. Франка, котрий уперше опублікував його, став подією в історії української літератури [13], пролежав чверть століття в очікуванні своєї рецепції. З погляду ефективності впливу на реальні читацькі спільноти, текст А. Свидницького є зразком нереалізованого тексту. Найбільша драма української літератури XIX століття полягає в тому, що А. Свидницький був не єдиним письменником, твори якого вийшли друком значно пізніше, вже після смерті автора. Аналогічною була ситуація з текстами В. Мови та багатьох інших поетів і письменників. Це дає підстави стверджувати, що за окремими винятками, XIX століття в історії української літератури доцільно розглядати як століття не-до-кінця-реалізованих текстів і століття нереалізованих читачів (*failed readers*). Цій ситуації нездійснених авторських задумів, неопублікованих текстів і незреалізованого читацького потенціалу відповідає тип спільнот, які сучасний французький філософ Ж.-Л. Нансі назвав «спільнотами буття-разом» [див.: 23]. У «спільнотах буття-разом», згідно з Ж.-Л. Нансі, мова відіграє особливу роль. На його думку, яку він обґрунтував у відомій праці «Буття одиничне множинне», мова є основним містком між «я» та «ми»: «Мова є тим, що виставляє напоказ множинну одиничність. У ній суще повністю виставляється як свій сенс, тобто як первинне поділяння, у відповідності з яким суще пов'язується з сущим, утворюючи круговерть сенсу світу, яка не знає ні початку ні кінця, яка є сенсом світу як спів-буття, одночасності всіх присутностей, які існують одні з огляду на інших і з яких ні одна присутність не існує до себе без того, щоб не існувати до інших. Ось чому ми розмовляємо одне з одним завдяки *тому самому* сутнісному діалогу, чи полілогу, мови, завдяки якому я мовлю навіть звертаючись “до самого себе”, будучи для одного *себе* цілим “суспільством”, будучи, дійсно, у мові і як мова *завжди водночас* “ми” і “я”, “я” як “ми” і “ми” як “я”» [див.: 23].

Українське письменство через художні проєкції уявних спільнот безпосередньо долучалося до вибудовування єдиного соціального простору через звернення до множинного «ми» та «вони», а також через корелювання внутрішнього світу художніх текстів із зовнішнім світом читачів. Ідеальним прикладом кореляції індивідуальної й

колективної уяви в українській літературі XIX століття є поетична творчість Т. Шевченка. У текстуальному світі Т. Шевченка «ми» – це уявний конструкт української спільноти, як її сприймав і уявляв автор «Кобзаря». Частотність і варіативність використання збірної категорії «ми» у Шевченкових текстах засвідчує про поліфункційність її комунікативного призначення. Це передусім відновлювання колективної пам'яті («Ще як були ми козаками», «За що ми любимо Богдана?..», «За що ж боролись ми з ляхами? За що ж ми різались з ордами?»), утвердження духовних цінностей («Ми восени такі похожі», «Ми віруєм твоїй силі. І духу живому», «Ми тепер душі, а не люди»), повчання та заклик до дії («Дурні та гордіі ми люди», «А ми дивились та мовчали, Та мовчки чухали чуби. Німії, подлії раби!»), «І ми не ми, і я не я», «Ми не суєта! І возвеличимо на диво, І розум наш, і наш язик»), утвердження зрощеності життєвої та професійної долі поета («Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли...»).

Фрагмент «За що ми любимо Богдана?» Т. Шевченко написав у час своїх роздумів над історичною долею України, й очевидно, що поет прагнув віднайти у минулому причини її колоніального поневолення. Його поетична візія минувшини – це водночас пошуки метафізичної вини, що корелює з виною конкретних історичних осіб. Поет однозначно покладає метафізичну вину на колективне «ми», яке часто виступає репрезентантом пасивної колективної рецепції:

За що ми любимо Богдана?
За те, що москалі його забули,
У дурні німчики обули
Великомудрого гетьмана
[15, с. 372].

Його поезія правдоподібно нагадує про минуле, без безпосереднього посилання на історію. У поетичних світах Т. Шевченка безособово збірна поняття «ми» несе тягар відповідальності за втрату сильного колективного почуття національної гідності та втрату свободи духу, за екзистенційну безпорадність, рабську ментальність, оздоблену лакейським сервілізмом «його величеству»:

Ми серцем голі догола!
Раби з кокардою на лобі!
Лакеї в золотій оздобі...
Онуча, сміття з помела
Його величества. Та й годі
[16, с. 309].

У своїх текстах, які можна розглядати як поліфонію соціальних голосів, Т. Шевченко подав різні комбінації типових та індивідуальних позицій і моделей поведінки людини у світі, що стають своєрідними зразками ідентичності для всіх потенційних реципієнтів. Саме реальні читачі за посередництвом художнього тексту утверджують ці зразки ідентичності в конкретному контексті й перетворюють уявні спільноти, закладені в тексті, на спільноти реальні.

Імплицитна уявна публічність художніх текстів українського письменства XIX століття й експліцитна реальна публічність соціокультурного та ситуативного контексту її рецепції дають змогу зробити висновок, що літературний дискурс став платформою для розбудови колективної уяви і колективного саморозуміння: розуміння свого місця й часу, ототожнення себе з мовою і культурою. Цьому сприяв особливий романтичний дух епохи (*Zeitgeist*), що особливо вплинув на життєвий світ і на світ уяви всіх європейських народів – і зокрема українців. Література потребувала нової форми інституалізованої, – бо конвертованої у валідну соціальну дійсність, – уяви, завдяки якій окрема особа відчуває взаємозв'язок з іншими, їй подібними. Імплицитна літературна спільнота, сконструйована в художніх текстах українського письменства XIX століття (зокрема його першої половини), стала реальним підґрунтям для творення спільного національного простору та мережі національного комунікування через *sensus communis aestheticus* і *sensus communis logicus*. Художня література через формування реальних читацьких спільнот спонукала своїх реципієнтів до спільного обміну думками через прописування їм параметрів культурних передумов: основного спільного знання, спільного контексту, спільного коду та спільних комунікаторів. Цей процес П. Рікер називав процесом «від тексту – до дії» [див.: 25]. Щобільше, ця всеохопна умова комунікації навіть детермінує взаємопов'язаний модус «тут і тепер». Процес взаємотрансформації та реконфігурації між дійсністю та уявою має стійкі референційні зв'язки з поняттями спільного сенсу та спільних почуттів. Спільне почуття є не результатом психологічної даності, а суб'єктивною умовою будь-якого «інформування» через спільне знання, яке містить у собі таке спільне почуття, без якого воно неспроможне бути повідомленим і не може претендувати на універсальність.

Більшість текстів провідних українських письменників XIX століття є джерелом цієї загальної інформативності, яка стратегічно параметризує певний діапазон колективної рецепції. Зроценість уявно-реального світу української літератури та контексту її рецепції виявляє себе у найчастіше вживаних зверненнях «сестри», «брати», «земляки», що їх українські поети і прозаїки (Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, І. Франко) використовували для свого уявного проекту гомогенної національної спільноти. Водночас такі форми звернення до своїх читачів автоматично відсилають до універсальних аудиторій, що засвідчує парадоксальну розташованість національного публічного простору між двома полюсами: вузької реальної історичної та соціокультурної ситуації й позаситуативного універсального світу.

Тексти української літератури XIX століття, які написані мовою неінституалізованих аудиторій – мовою без «великих нарацій», – можна і варто відчитувати крізь призму культурних «перехідних процесів» [24, S. 457–458], які ще не набули текстуального втілення, і сприймати їх як один із основних параметрів соціальної дії. Відчитування творів українського письменства XIX століття потребує такого способу читання, за якого рецепція та інтерпретація *не можуть* бути звільнені від політичних, культурних і соціальних контекстів подій і дій. Такий спосіб прочитання запропонував П. Бурдьє: «За допомогою структуралізму я хочу сказати, що в самому соціальному світі, а не лише в символіці, мові, міфах тощо, існують об'єктивні структури, які не залежать від

свідомості та волі агентів, але які здатні спрямовувати чи пригнічувати їхні практики та форми представлення. За допомогою конструктивізму я хочу показати, що існує соціальна генеза, з одного боку, схем сприйняття, мислення та дії, які є складовими того, що я називаю габітусом, а з іншого боку, – соціальних структур і, зокрема, того, що я називаю полями чи групами і що зазвичай називають соціальними класами» [2, с. 181–182]. Якщо послуговуватися термінологією П. Бурдьє, то тексти української літератури XIX – початку XX століть можна розглядати як символічний капітал, що є різновидом соціального капіталу, оскільки вони здобували авторитет і визнання у групових читацьких аудиторіях та закладали основи нової комунікативної культури української спільноти.

Завдяки комунікативній функції текстів українського письменства XIX століття, які, попри всі перешкоди, знайшли свою дорогу до читача з народу, національна література стала полем соціокультурної взаємодії різних локальних читацьких середовищ і наблизилася до вищої мети – об'єднання фрагментарних читацьких «світів ув осколках», що часом нагадували до певної міри паралельні світи зі своїми центрами притягання та відштовхування, зі своїм рецепційним тлом і рецепційними полями, в єдину систему мовних, культурних і духовних координат. Українські письменники домоглися, щоб голос народу, як голос невизнаної читацької спільноти, прорвав «німі часи» та німі уста. А завдяки еволюції читацької свідомості українська література стала позбуватися комплексу невизнання, що, для прикладу, засвідчує лист Лесі Українки до М. Старицького, в якому поетеса твердо заявила, що одного дня українська література займе: «почесне місце поруч із літературами інших народів» [12].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – Київ : Критика, 2001. – 276 с.
2. *Бурдьє П.* Начала. Choses dites / П. Бурдьє ; пер. с франц. Н. А. Шматко. – Москва : Socio-Logos, 1994. – 288 с.
3. *Гринченко Б. П. А.* Кулиш: (биографический очерк) / Б. Гринченко. – Чернигов : [б. в.], 1899. – С. 13.
4. *Єфремов С.* Просвітні заходи Кирило-Мефодіївського братства / С. Єфремов // Світло. – 1913. – № 4. – С. 4.
5. *Історія Львова: у 3 т. Т. 2 / за ред. : Я. Ісаєвича, М. Литвина, Ф. Стебля.* – Львів, 2007. – 560 с.
6. *Луцький Ю.* Між Гоголем і Шевченком / Ю. Луцький. – Київ : Час, 1998. – 255 с.
7. *Міяковський В.* Видавничі плани Кирило-Мефодіївського товариства / В. Міяковський // Книгар. – 1917–1920. – С. 1895–1902.
8. *Нечуй-Левицький І.* Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини – Правда Часть літературно-наукова / І. Нечуй-Левицький // Річник XI-ий. – Львів, 1878. – Том II. – С. 1–41.
9. *Новальська Т.* Звіти міських публічних бібліотек Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. як джерело вивчення складу читачів / Т. Новальська // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвідомчий зб. наук. праць. – Київ, 2005. – Вип. 7. – С. 155–167.

10. *Новальська Т.* Українські просвітяни про вивчення «читача з народу» / Т. Новальська // Бібл. вісн. – 2004. – № 3. – С. 34–38.
11. *Новальська Т.* Читачезнавчі ідеї у творчій спадщині Бориса Грінченка / Т. Новальська // Бібл. планета. – 2004. – № 1. – С. 19–21.
12. *Українка Леся.* Збір. творів : у 12 т. Т. 10 / Леся Українка. – Київ : Наукова думка, 1975–1979. – С. 232.
13. *Франко І.* Анатоль Патрикійович Свидницький (Уваги до його «Люборацьких») / Іван Франко // Франко І. Збір. творів : у 50 т. Т. 27 / Іван Франко. – Київ, 1976–1986. – С. 7–8.
14. *Шевельов Ю.* Літ Ікара (Памфлети Миколи Хвильового) / Ю. Шевельов // Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн. Кн. 2 / Ю. Шевельов. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 292.
15. *Шевченко Т.* Зібрання творів : у 6 т. Т. 1: Поезія 1837–1847 / Тарас Шевченко. – Київ, 2003. – С. 372.
16. *Шевченко Т.* Зібрання творів : у 6 т. Т. 2: Поезія 1847–1861 / Тарас Шевченко. – Київ, 2003. – С. 309.
17. *Яковенко В.* С книгами по ярмаркам / В. Яковенко // Вестник Европы. – 1894. – № 9. – С. 401–419.
18. *Altick R.* The English Common Reader, a Social History of the Mass Reading Public 1800–1900 / R. Altick. – Ohio State University Press, 1998. – 448 p.
19. *Bourdieu P.* In Other Words. Essays Toward a Reflexive Sociology / P. Bourdieu. – California : Stanford University Press, 1990. – 236 p.
20. Discourse Community: Where Writers, Readers, and Texts Come Together // The Social Construction of Written Communication. Eds. Bennett Rafoth and Donald Rubin. – Jersey : Ablex, 1988. – P. 131–146.
21. Dzieło wobec odbiorcy. Szkice z komunikacji literackiej // Prace wybrane Michała Głowińskiego / pod red. R. Nycza. – Kraków, 1998. – Т. III. – S. 219–236.
22. *Habermas J.* Time of Transition / J. Habermas. – Cambridge : Polity Press, 2006. – 208 p.
23. *Nancy Jean-Luc.* The Inoperative Community. Theory and History of Literature / Nancy Jean-Luc ; ed. P Connor. – University of Minnesota Press, Minneapolis, 1991. – 224 p.
24. *Reckwitz A.* Die Transformation der Kulturtheorien. Zur Entwicklung eines Theorieprogramms / A. Reckwitz. – Weilerswist, 2000. – 704 s.
25. *Ricoeur P.* From Text to Action: Essays in Hermeneutics II / P. Ricoeur. – Evanston : Northwestern University Press, 2007. – 360 p.
26. *St Clair W.* The Reading Nation in the Romantic Period / W. St Clair. – Cambridge, Cambridge University Press, 2007. – 796 p.

*Стаття: надійшла до редакції 30.03.2017
прийнята до друку 12.04.2017*

PEOPLE AND TEXTS: REAL AND IMPLIED AUDIENCES OF READERS IN THE 19TH – EARLY 20TH-CENTURY UKRAINIAN LITERATURE

Mariya ZUBRYTSKA

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Literary Theory and Comparative Studies,
1, Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: mariya.zubrycka@lnu.edu.ua*

The article deals with the perception problems of the 19th-century Ukrainian literature from the point of reader-response approach. The meaning of the audience of readers in the article encompasses both the audience invoked in the text, i.e. the reader in the text or implied readers, and the audiences addressed outside it, i.e. real readers. The audiences in the texts of the 19th-century Ukrainian writers may be distinguished in the following way: there are implied readers, intended readers, inscribed readers, informed readers, universal readers, and ideal readers. Real audiences outside the texts can be distinguished as well, namely there are single (homogeneous) and multiple (heterogeneous) audiences. Wolfgang Iser proposed to treat the implied reader as a textual structure anticipating the presence of a recipient without necessarily defining him or her. The implied reader – as a presumed addressee and an ideal recipient whose thoughts and attitudes differ from actual readers' perceptions – dominates in the texts of celebrated Ukrainian writers of the 19th-century, in particular Taras Shevchenko, Panteleimon Kulish, Ivan Franko.

Responsive understanding of the texts is a fundamental force of any kind of literary communication. Ukrainian writers of the 19th-century faced a huge lack of feedback, responsive understanding of their works. There was a number of reasons why the recipients did not respond to texts of Ukrainian writers. The research of real audiences of the 19th-century Ukrainian literature requires a broader understanding of the cultural background, political situation, social settings etc. The 19th-century was a century of harsh persecution of Ukrainian language and culture, the ban of the best masterpieces of Shevchenko, Kulish and Kostomarov as well as the prohibition of printing Ukrainian texts and Ukrainian theatrical performances. Under these circumstances, fragmented real reader audiences generally have been regarded by institutions of power as unrecognized and marginal.

The 19th-century Ukrainian literature is a good sample of serving its audiences with the language that meets their needs. The article is focused on the research of the power of the texts authored by Ukrainian writers as the means of communicating important symbolic messages to their audiences. Taras Shevchenko, Panteleimon Kulish and many other writers were trying to see the representatives of Ukrainian-speaking communities as «one of us» rather than «them». A lot of 19th-century poets used a textual strategy of articulation in their works, foregrounding the transition process from «me» mentality to «we» mentality. The «we» mentality in the article is regarded as the attempts of writers and poets to see Ukrainian-speaking world as the wholeness and integrity.

The article also deals with the research of «text in action» and «literature in action» and their transformative effects on their audiences of readers. The texts of 19th-century Ukrainian literature could be perceived as a virtual life-form, as a complex and dynamic pattern that served as key factors in forming a living cultural system.

Keywords: «unrecognized community», unrealized reader, collective perception, topos of collective agreement, real readers communities, implied readers communities, «communities of dream».